

חיפה... של נחושת ואור

סיפורם של בתי הנחושת

ד"ר שי רוזן

סיפורנו מתחיל בהלברשטאדט (Halberstadt), עיירה ציורית במרכז גרמניה ובה אחד מהקהילות היהודיות הגדולות והוותיקות בגרמניה. על-פי המסורת בקרב חברי הקהילה, הנוכחות היהודית בעיר החלה במאה ה-12, צמחה לאיטה במהלך השנים ובמאה ה-18 מנתה כ-700 נפש שהיוו כשמונה אחוז מתושבי העיירה. בין חברי הקהילה החשובים היו הבנקאי ואיש העסקים יששכר-ברנרד להמן (1730-1661), שהקים בעיירה בית כנסת מפואר בסגנון הבארוק ובית מדרש ("קלויז") גדול, הרב עזריאל הילדסהיימר (1820-1899), מראשי היהדות האורתודוקסית בגרמניה ומייסד "בתי מחסה" בירושלים, ועוד.

בין המשפחות היהודיות הבולטות בהלברשטאדט במאה ה-19 ראויה לציון משפחת הירש (Hirsch) שבראשה עמד אהרון הירש (1783-1842), מייסדה של חברת "ארון הירש ובניו" (Aron Hirsch & Sohn), שהייתה אחת מחברות מסחר המתכת הגדולות בגרמניה, ופילנתרופ יהודי חשוב. מתוך 12 הילדים שנולדו לאהרון במהלך חייו, משתי נשותיו, רק שלושה בנים – גוסטב (1822-1898), סלומון (1827-1859) וזיגמונד (183-1877) הגיעו לבגרות והצטרפו לחברה של אביהם ואילו מקרב הבנות, הידועה ביותר היא הנרייטה (1824-1883), אשתו של הרב עזריאל הילדסהיימר.

לאחר מותו של אהרון הירש התפזרו בניו ברחבי גרמניה ובשנת 1863 רכש גוסטב, בנו הבכור, מפעל כושל לייצור פליז בפינלאו (Finow), עיירה תעשייתית קטנה בצמוד לאברסוולדה (Eberswalde) ובמרחק של כ-50 ק"מ, צפונית-מזרחית לברלין. המשפחה עברה להתגורר בעיירה ובנתה לה בית מפואר בסגנון הבארוק בפרבר העיירה שכונה "עבודת מתכת" (Messingwerk). בתוך הבית בנה גוסטב, שהיה יהודי מאמין, חדר עם גג נפתח ובו סוכה הלכתית לכל דבר (הסוכה התגלתה ושוחזרה במהלך עבודות שימור שנערכו ב"וילה הירש" בשנת 2006). בנוסף, דאג גוסטב להעביר לעיירה פועלי מתכת יהודיים על-מנת שיוכל לקיים מניין תפילה כהלכתו.

תחת ניהולו של גוסטב התפתח המפעל ועבר מייצור מוצרי פליז (אבץ ונחושת) לייצור בעיקר של מוצרי נחושת כיריעות פח, צינורות ודוודים וכבלי-חשמל. עם פרוץ מלחמת גרמניה צרפת, בשנת 1871, החל המפעל בייצור מוצרים צבאיים כמארזי תחמושת, מחסניות ורימוני-יד, דבר שהביא לחתימה על חוזה רכישה עם הממשלה הגרמנית. כתוצאה מהשגשוג הכלכלי בעקבות המלחמה התרחב המפעל והפך לקונצרן שלם שכלל מפעלי משנה ברחבי העולם. במפעל עצמו בפינלאו גדל מספר הפועלים ממאתיים פועלים בשנת 1871 לכתשע-

מאות פועלים בסוף המאה ה-19. כגזבר המפעל מינה גוסטב את שמואל רוזנבליט, תלמיד ישיבה הונגרי שהגיע לעיירה, הוא למד בכוחות עצמו אנגלית, צרפתית ופורטוגזית והפך ליד ימינו של גוסטב. עם מותו של גוסטב, בשנת 1898, ירשו אותו בתפקיד מנהלי החברה בנו, זיגמונד הירש (1881-1953), ואחיינו, אהרון הירש (1858-1942), בנו של אחיו הצעיר זיגמונד.

תחת הנהגתם של אהרון וזיגמונד התרחבה החברה והמפעל הפך מודל לתפיסה כלכלית-חברתית חדשה שלפיה על הנהלת המפעל לדאוג לרווחת עובדיה ובני משפחותיהם על-ידי אספקת מבני מגורים, שירותים רפואיים ובית ספר לעובדים ולבני משפחותיהם. כדי ליישם תפיסה זו בנתה הנהלת המפעל שכונת מגורים לעובדים, ייסדה ביטוח בריאות, הקימה בית ספר לילדי העובדים ומימנה את לימודיהם הגבוהים של תלמידים בולטים. בין התלמידים שקיבלו מימון ללימודיהם מהחברה היה פליקס רוזנבליט, בנו של גזבר החברה ולימים שר בממשלת ישראל.

היות וחלק ניכר מעובדי המפעל היו יהודים, דאגה ההנהלה להקים בית כנסת, על-פי תפיסתו של הרב הילדסהיים, גיסם של זיגמונד ואהרון, ובית מדרש. עדות על בית הכנסת הביא ריצ'רד ליכטייט, שהתארח אצל משפחת רוזנבליט, וכתב: "נכנסנו לחדר גדול עם שולחנות בית ספר ושולחנות. בחזיתו הייתה במה עם שולחן וארון קודש על הקיר... מרטין ופליקס שלפו רצועות מנרתיק קטיפה וכרכו אותם סביב זרועותיהם... האב רוזנבליט היה עסוק בלימוד התורה וכמה עובדי החברה נכחו גם כן. בחדר אחד הוסבה אח ישנה לתנור שבת. בכך נשמרו ארוחות חמות לשבת. היה מקום למורים היהודים ללמד את התורה והתפילות לכל הילדים. גם הבנים נאלצו ללמוד גמרא..."

בשנת 1906, כחלק מתהליך של ארגון מחדש של הקונצרן המשפחתי, החליטו אהרון וזיגמונד לשנות את שם החברה ל"הירש-עבודות נחושת ומתכת" (HKM-Hirsch Kupfer und Messingwerke) ולהתמקד, במפעל בפינלאו, בייצור מוצרי נחושת לצרכים צבאיים. כחלק מתהליך התרחבות זו הוחל בבניית מפעל חדש בסמוך למפעל הישן. תוך כדי עבודות התשתית למפעל החדש התגלה, בשנת 1913, כד חרס ובו מטמון זהב, במשקל 2.5 ק"ג, שכלל 81 חפצי זהב המתוארכים לתקופת הברונזה (המטמון נשדד על-ידי הרוסים לאחר מלחמת העולם השנייה ומוצג כיום במוזיאון פושקין במוסקבה).

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, והדרישה ההולכת וגוברת למוצריהם, צמח המפעל לקומפלקס תעשייתי נרחב שעבדו בו, בשנת 1918, אלפיים, שלוש מאות ותשעים עובדים. אולם בעקבות הסכמי וורסאי, בתום מלחמת העולם הראשונה, שאסרו על גרמניה לייצור פלדה ומוצרים בעלי ייעוד צבאי, והעובדה שחלק גדול ממכרות הברזל הגרמניים, בחבל הרור, לשליטה צרפתית, חיפשה חברת "הירש" רעיונות כיצד להשתמש בנחושת לייצור מוצרים אזרחיים כתחליף לשימוש המקובל בעולם בפלדה. החברה החלה בניסיונות לייצר מוצרים שונים, ללא הצלחה משמעותית, אולם הצליחה לרכוש את הזכויות להמצאה

חדשה, שפיתחו המהנדס פרידריך פורסטר (Friedrich Förster) והאדריכל רוברט קראפט (Robert Krafft), שהמציאו שיטה לייצר לוחות בניין מוכנים, עשויים מסגרת עץ ובה חומר בידוד מצופים בלוחות נחושת, שישמשו כבסיס לייצור מבנים בבנייה מהירה למגורים.

רעיון הבנייה המהירה התפתח באמצע המאה ה-19 באנגליה, בלגיה וארצות הברית, והתבסס על הקמת שלד פלדה ומילוי החללים ביחידות מוכנות מראש. כך, למשל, נבנה, בשנת 1951, "ארמון הבדולח" (The Crystal Palace), לכבוד "התערוכה העולמית הראשונה למוצרי תעשייה" (The Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations), במשך תשעה חודשים על בסיס שלד פלדה ולוחות זכוכית.

בהמשך התפשטה השיטה של בנייה מהירה גם לבנייה של יחידות מגורים קטנות שנחשבו כזולים לבנייה, עמידים ובעלי יכולת ניידות, דבר שהפך אותם להתיישבויות המוניות באזורי התיישבות חדשה כקליפורניה בזמן "הבהלה לזהב", ההתיישבויות בקולוניות השונות ועוד.

בשנת 1929 החל מפעל הירש בייצור המבנים הראשונים לפי שיטתם של פורסטר וקראפט ובשנת 1931 הם הוצגו לראשונה ב"תערוכה הקולוניאלית הבינלאומית" (International Colonial Exhibition) שהתקיימה בפאריז כשיטה פשוטה, זולה ומהירה להקים מבני מגורים למהגרים אירופאים באזור התיישבות חדשים. הרעיון זכה להצלחה והחברה זכתה בפרס הראשון כדוגמא לבנייה המודרנית התעשייתית והמהירה המתאימה לכל תנאי מזג האוויר.

במקביל זכו המבנים הטרומיים להצלחה גדולה ב"תערוכת הבניה הגרמנית" (German Building Exhibition) וכך נכתב בעיתון דבר: "בתי בטון, עץ, פלדה ונחושת רבים שהוקמו בתערוכה הפנו אליהם את תשומת ליבו של הקהל הרחב. בית נחושת – זה אחד ההישגים החדשים של טכניקת הבנייה. בית נחושת קטן (24 מ"ר) עולה 120 לא"י, בית נחושת גדול (120 מ"ר) – 750 לא"י. הקמתו של בית נחושת קטן נמשכת יום אחד, ושל בית נחושת גדול – 3 ימים".

בעקבות ההצלחה לה זכו המבנים בתערוכות בינלאומיות, גייסה הנהלת המפעל את האדריכל הנודע וולטר גרופיוס (Walter Gropius), מייסדו של בית ספר "באוהאוס" כבית הספר הגבוה לאדריכלות, עיצוב ואומנות, לעצב עבורה סדרת דגמים של בתים, בצורות ובגדלים שונים, עשויים נחושת שישווקו למכירה ברחבי העולם.

גרופיוס תכנן תשע דגמים של מבנים שקיבלו שמות כ"ארמון הנחושת" (Kupfercastell), "מקור חיים" (Lebensquell), "חלום אביבי" (Frühlingstraum), "שמש החיים" (Lebenssonne), "תכשיט" (Juwel), "זריחת השמש" (Sonnenschein), "אגודת עופרת" (Kupfermärchen), "בוקר מאי" (Maienmorgen) ו"נחלה משלי" (Eigen Scholle). במקביל תוכננו שני דגמים נוספים שכונו "גאוות הנחושת" (Kupfer Stolz) ו"פטור מדאגות" (Sorgenfrei). בזיכרונותיו כתב גרופיוס על תקופה זו: "הרעיון שהגייתי לראשונה עוד בשנת

1910 בדבר ייצור מתועש של בתים שיהיו מורכבים מחלקים מוכנים שונים וישווקו כערכה

להרכבה, מתממש היום סוף-סוף וזאת למרות כל אלה שהתנגדו לרעיון זה".

החברה הקימה בסמוך למפעל שבעה מבנים, מדגמים שונים [בתמונה, מימין לשמאל, מימין לשמאל: "בוקר מאי" (Maienmorgen), "אגדות עופרת" (Kupfermärchen) ו"תכשיט" (Juwel)] שנמסרו למשפחות עובדי המפעל למגורים מתוך רצון להראות לקונים הפוטנציאליים כיצד הבתים מתפקדים בפועל.

על-פי קטלוג החברה, בית פשוט בן שלושה חדרים ייעלה כ-10,900 מארק וניתן יהיה להקים אותו, בעבודתם של ששה פועלים מנוסים, תוך יום אחד. הבית יכלול מטבח מצויד, ארונות קיר, תשתית חשמלית מלאה, מתקני שירותים ומערכת הסקה. לבחירת הלקוח ייעמדו ששה דגמים של עיטור קירות (במקום טפט כמקובל באותם ימים), מוטבעים על לוחות הנחושת במגוון צבאים כ"ירוק הנילוס", "כחול פסטל" או "אדום אלמוגים".

על-פי הערכות שונות, בין השנים 1931-1933 הקים מפעל "הירש" בין 50-100 מבנים ברחבי גרמניה כאשר הדגם הפופולארי ביותר היה "ארמון הנחושת" (Kupfercastell).

למרות הפוטנציאל הכלכלי של "בתי הנחושת", בשנת 1932 נקלעה חברת "הירש" לקשיים כלכליים ומחלקת בתי הנחושת נסגרה. כעבור שנה, עם עליית הנאצים לשלטון, נאלצו בני משפחת הירש להעביר את אחזקותיהם בחברה, כחלק מההגבלות שהוטלו על יהודי גרמניה, לחברת "בתי הנחושת הגרמנית" (Deutsche Kupferhausgesellschaft) שנוהלה על-ידי אחד מעובדיהם הלא-יהודיים.

כתוצאה מהרדיפות היגרו זיגמונד הירש ובני משפחתו למצרים והגיעו לבסוף לארץ ישראל ואילו אהרון הירש עבר לגור בוויסבאדן (Wiesbaden) עד להתאבדותו, המשוערת, ושל אשתו אמאלי, ב-1942, לפני שילוחם לגטו טרזנשטייט.

עוד בטרם עליית הנאצים לשלטון, בשנת 1933, כחלק ממאבקה במשבר הכלכלי, אסרה ממשלת גרמניה על הוצאת כספים מהמדינה אולם עם עליית הנאצים לשלטון "עודד" השלטון החדש את ההגירה היהודית מגרמניה. הדבר יצר בעייה בקרב היהודים שהתלבטו כיצד להעביר את כספם לארץ החדשה אליה יהגרו. הפתרון נמצא בשיתוף פעולה בין השלטון הגרמני להנהלת הסוכנות היהודית ובהסכם מעורר מחלוקת שקיבל את הכינוי "הסכם העברה" (Abkommen der Übertragung). על-פי הסכם זה יתאפשר ליהודים הגרמנים לרכוש בכספם סחורות גרמניות ולהעבירן לארץ ישראל, שנתפסה בידי השלטון הנאצי כיעד המועדף להגירת היהודים, תוך ניכוי עמלה של כשליש מערכן. במסגרת שיטה זו הועברו לארץ מכולות מלאות בציוד גרמני כמכוניות, מכוונות תעשייה, מכשירים שונים ועוד.

חברת "בתי הנחושת הגרמנית", שהבינה את הפוטנציאל הכלכלי הטמון בייצור בתים טרומיים ומכירתם ליהודים החפצים להגר מגרמניה. מנהלי החברה פנו לשלטונות הגרמנים ושר הכלכלה הגרמני אישר, ב-24 ביולי 1933, "למהגרים לארץ ישראל לרכוש בית נחושת

גרמני ולהביאו עמם לארץ [ישראל] כנכס נייד כל עוד לא נוכה מחירו ממס הוויזה שהוטל עליהם". בעקבות אישור זה החלה החברה בפתיחה מחודשת של קו ייצור בתי הנחושת במפעל בפנינאו כאשר המבנים החדשים קיבלו שמות "ארץ ישראלים" כ"חיפה" (80 מ"ר) במחיר 6,550 מרק), הגרסה החדשה לדגם "חיים חדשים", "תל אביב" (114 מ"ר) כגרסה מורחבת של דגם "שמש החיים", וארבע דגמים כ"יפו", "שרון", "ירושלים" ו"לבנון" (19,450 מרק) שכללו, בהתאם לדגם, שתיים-ארבע דירות כל אחד. בפרסומיה המליצה החברה ליהודים "קחו עמכם בתי נחושת לארץ-ישראל ותזכו לגור בחדרים קרירים במקום שחם באופן קיצוני". בקטלוג שצורף ציינה החברה את יתרונותיו של הבית הטרומי: יתרון טרמי (בקיץ-קר, בחורף-חם), השיקול הכלכלי (הסכם העברה), העיצוב המתגמש לצרכי השוק ו"קלות הניקיון של הקירות הפנימיים בהתחשב בחרקים ובטפילים המצויים האקלים הים תיכוני".

על מנת לעודד ולקדם את מכירת הבתים ובנייתם הגיעו לארץ ישראל נציגי החברה והקימו משרדי מכירות בחיפה, בניהולו של פריץ נוימן, ובתל אביב. בנוסף נשלחו שני מהנדסים (טוכלר ומרקוביץ) שהתמחו בבניית בתים אלה כדי לפקח על הבנייה. משלוח הבתים הראשון הגיע לחיפה בנובמבר 1933 כאשר דגם "תל אביב", למשל, הגיע ב-34 ארגזים (ליפטים) ובמשקל כולל של 15,313 ק"ג.

על-פי הנתונים הידועים כיום, לארץ ישראל הגיעו 13-14 בתים מתוכם שניים מדגם "לבנון" הוקמו ברמת גן, אחד בצפת ו-10-11 בחיפה (לגבי אחד הבתים בחיפה יש מחלוקת האם היה בין נחושת או בית עשוי מעץ שנצבע בצבעי נחושת). מתוכם ידוע מיקומם והבעלים של כ-6 מתוכם והכוללים את בית גרונדמן (Grundmann) ברחוב החורשה 9 בחיפה (דגם "לבנון"), בית שוכנפלד (Schoenfeld) ברחוב לאונרדו דה-וינצ'י בחיפה (דגם "יפו"), בית טוכלר (Tuchler) ברחוב תל-מאנה 20 בחיפה (דגם "ירושלים"), בית שמוקלר (Shmukler), ברחוב סמולנסקין 24 בחיפה, בית ניומן (Neumann) בדרך הים 147 בחיפה (דגם "לבנון") ובית קליסקי (Kaliski) ברחוב התמר 3 בחיפה (דגם "חיפה"). בנוסף בית רוכאנשטיין (Ruckenstain), ברחוב הרבי מלובביץ בהר כנען, צפת ושני בתים ברמת-גן (כנראה מדגם "לבנון"). אחד לפחות ברחוב מעלה הצופים).

בשנת 1934, כתוצאה מאיסור ממשלת גרמניה על יצוא נחושת, שנחשבה כחומר גלם בייצור הצבאי, מגרמניה, פסק משלוח בתי הנחושת לארץ-ישראל. שוויה המאמיר של הנחושת כתוצאה מכך, הביא את רוכשו של בית הנחושת האחרון שהגיע לארץ ישראל, ויועד להקמת בפתח תקווה, למכור את הבית מיד עם הגעתו כחומר גלם עבור שימושים צבאיים.

גם בגרמניה נאסר על בניית בתי נחושת חדשים ובשנת 1942 נדרשו בעלי בתי הנחושת הקיימים להורסם ולתרום את חומרי הגלם לטובת המלחמה. הפתרון שמצאו בעלי הבתים, שסירבו להרוס את מגוריהם (אחרים כנראה נענו בהתלהבות לדרישות השלטון), הייתה לסייד את קירות הבית החיצונים ולהציגם כבתים עשויים עץ.

עם חלוף השנים נעלמו מנוף הארץ רוב בתי הנחושת. בתים אחדים פורקו לצרכי בנייה מודרנית על המגרש, אחרים נמכרו כחומרי גלם לתעשיית המתכת ואחד נשרף (דבר המעיד כי כנראה היה עשוי עץ ולא נחושת). מתוך כ-14 מבנים שנרכשו לארץ, ולא ברור אם כולם הגיעו ונבנו בפועל, נותרו כיום ארבעה בלבד. בית רוכאנשטיין בצפת משמש כמחסן ביחידת הנופש של המשפחה, ואילו בית טוכלר, בית גרונדמן ובית שוכנפלד בחיפה משמשים למגורים. עקב תוספות בנייה במהלך השנים, החלק עשוי הנחושת פחות בולט בבית טוכלר, ובית שוכנפלד והיחידי המראה את מראה בית הנחושת הקלסי הוא בית גרונדמן. כפי שצויין, להערכת המקורות השונים בנתה חברת "הירש" בין 50-100 בתי נחושת במהלך השנתיים של פעילותה בתחום. בנוסף נבנו על-ידי חברת הנחושת הגרמנית עוד כ-14 בתים לייצוא לארץ ישראל. כפי שצויין, חלק מהבתים נהרס על מנת להשתמש בנחושת כחומר גלם ואחרים נהרסו על-מנת לפנות שטחים לבנייה מודרנית. התחושה בקרב החוקרים הייתה כי בנוסף לארבעת הבתים שנשארו בישראל אולי נשארו בתים בודדים בגרמניה. ראוי לזכור כי אזור הבנייה של בתי הנחושת נכלל בשטח מזרח-גרמניה שלא היה נגיש לחוקרים מערביים עד לאיחוד גרמניה. אולם בשנים האחרונות, לאחר איחוד גרמניה (1990) והתרחבות המחקר בנושא האדריכלות המודרנית בגרמניה, הוחל במחקר על נושא בתי הנחושת. במסגרת מחקר זה נעשה סקר ובמסגרתו אותרו, ותועדו, 37 בתי נחושת בגרמניה (בנוסף ל-4 בארץ ישראל). מבנים אלה מפוזרים במרחב ברלין וסביבותיה ומתוכם 9 נמצאים בסמוך למפעל בפיינאו ומשמשים עד היום, 90 שנה לאחר שהוקמו למגורים, ללא כל סימן של בלייה.